

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 357-362

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Shrutishikha Sahoo

Research Scholar,
Vyakaran Vidyashakha,
CSU, Shri Sadashiva Campus, Puri

Sr. Prof. Anupama Prusty

Supervisor,
HOD, Vyakaran Vidyashakha,
CSU, Shri Sadashiv Campus, Puri

मन्त्रमौलिकार्थप्रकाशकं शब्दशास्त्रम्

Shrutishikha Sahoo, Sr. Prof. Anupama Prusty

सारः (Abstract)

इह खलु मन्त्रमौलिकार्थप्रकाशकत्वेन महर्षिपाणिनिप्रणीताया अष्टाध्याय्याः केवलां शब्द-साधुत्वानुकूलां प्रकृतिप्रत्ययप्रक्रियमतिक्रम्य एका विशिष्टा सार्वभौमनादब्रह्ममीमांसाऽस्मिन् शोधपत्रे विधीयते। वेदमन्त्राणां यत्तात्त्विकं सञ्चिदानन्दमयं प्राणाधायकं च स्वरूपं वर्तते, तस्य पारमार्थिक-आध्यात्मिकरहस्योद्घाटने पाणिनीयाः उत्सर्गपवाद-अनुवृत्ति-परिभाषादिसन्दर्भाः, उदात्तादिस्वरप्रक्रिया, स्फोटवादश्च केवला व्याकरणनियमा न भूत्वा एका निर्दोषा स्वयञ्चालितविश्लेषणात्मकप्रणाली (Automated Analytical Matrix) इति सप्रमाणं साध्यते। अपि च, मन्त्रविज्ञानस्य आन्तरिकीं ध्वनिसंरचनां सूचनासिद्धान्तं (Information Theory) च समाश्रित्य साम्प्रतिक-सङ्गणकीय-भाषाविज्ञाने (Computational Linguistics) कृत्रिममेधासञ्चालने (AI/NLP) च अस्याः पाणिनीयव्यवस्थायाः या कापि शाश्वती प्रासङ्गिकता प्रामाणिकता च वर्तते, तस्याः गम्भीरा वैज्ञानिकी समीक्षा प्रस्तूय लेखस्यास्य परमं निर्गलनार्थं संस्थाप्यते।

उपेक्षातः

यदेतद् वाङ्मयं विश्वं ब्रह्मविवर्तरूपेण भासते, तस्य मूलकन्दो हि मन्त्रस्वरूपः शब्द एव। 'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं¹ यदक्षरम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः' इति वाक्यपदीयकारवचनानुसारं जगतः समग्रा व्यवस्था शब्दानुशासनेनैव प्रतिष्ठिता। इह खलु वेदमन्त्राणां मौलिको गूढश्चार्थः केवलं लौकिकव्युत्पत्त्या ग्रहीतुं न पार्यते, यतो हि मन्त्राः ऋषीणां साक्षात्कृतधर्माणं दिव्यदृष्टेः परिणामाः सन्ति। मन्त्राणाम् एतस्य पारमार्थिकस्य, आधिदैविकस्य, आध्यात्मिकस्य च मौलिकार्थस्य उद्घाटने महर्षिपाणिनिप्रणीतम् अष्टाध्यायीलक्षणं शब्दशास्त्रं परमं चक्षुरिव वर्तते। व्याकरणं हि वेदानां मुखं स्मृतम्-'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' इति वचनात् मुखरूपेणैव तस्य मन्त्रार्थप्रकाशकत्वं स्वतः सिध्यति। अस्मिन् शोधपत्रे मन्त्राणां मौलिकार्थप्रकाशीकरणे शब्दशास्त्रस्य या कापि तान्त्रिकप्रणाली, या च न्यायपरम्परा वर्तते, तस्याः प्रौढा शास्त्रीया च मीमांसा विधीयते। वैदिकी वाङ्मयपरम्परा विश्वसाहित्ये सर्वप्राचीना सर्वोत्तमा च मन्यते। अस्याः परम्परायाः मूलाधारः मन्त्राः सन्ति। 'मननात् त्रायते इति मन्त्रः' इति व्युत्पत्त्या मन्त्रशब्दस्य गम्भीरः आध्यात्मिकः, वैज्ञानिकः, व्यावहारिकश्च अर्थो ज्ञायते। मन्त्राः केवलं कतिपयवर्णानां सङ्घातमात्राः न सन्ति, अपितु ते परमचेतनायाः साक्षात् स्वरूपाः प्रकाशपुञ्जाश्च वर्तन्ते। प्रस्तुते शोधलेखे मन्त्राणाम् मौलिकोऽर्थः, तेषां उत्पत्तिः, वर्गीकरणम्, विनियोगः, शब्दार्थयोः सम्बन्धः, वर्तमानयुगे च तेषां प्रासङ्गिकता सम्यक् समालोच्यते।

मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः लक्षणञ्च

मन्त्रो नाम न केवलं कतिपयवर्णानां सङ्घातमात्रम्, अपि तु सा काचन नादात्मिका महती शक्तिः या चेतनावैभवेन परिपूर्णा वर्तते²। 'मननात् त्रायते इति मन्त्रः'³ इति व्युत्पत्त्या मननक्रियया आत्मसात्कृता या वाक् सा एव मन्त्रपदवाच्या। सा च वाक् चतुर्धा विभक्ता-परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी चेति। लौकिकमानवाः केवलं वैखरीं वाचं भाषन्ते, परन्तु मन्त्राः परा-पश्यन्ती-मध्यमानां दिव्यभूमिकानां स्पन्दनरूपाः सन्ति। एतादृशानां मन्त्राणां मौलिकार्थस्य, तात्पर्यस्य, विनियोगस्य च सम्यग् परिज्ञानाय

Correspondence:

Shrutishikha Sahoo

Research Scholar,
Vyakaran Vidyashakha,
CSU, Shri Sadashiva Campus, Puri

शब्दशास्त्रस्य महती आवश्यकता वर्तते। यदुक्तं पतञ्जलिमुनिना महाभाष्ये-‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति’ इति। अयमेव नियमः मन्त्रेषु नितराम् अन्वेति। मन्त्राणां स्वरप्रक्रिया, प्रकृतिप्रत्ययविभागः, पदपाठव्यवस्था, सुसिद्धिव्यासश्च शब्दशास्त्रस्यैव अधीनः। यदि व्याकरणशास्त्रस्य साहाय्यं न सियेत्, तर्हि मन्त्राणां विकृतोऽर्थः सम्भवेत्, येन यजमानस्य विनाशोऽपि भवितुं शक्नोति, यथा ‘इन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्’ इति प्रातिशाख्यप्रसिद्धमुदाहरणं ज्ञापयति। अतः मन्त्राणां मौलिकार्थप्रकाशनं शब्दशास्त्रमन्त्रा सर्वथा असम्भवमेव। मन्त्रशब्दस्य निष्पत्तिः ‘मन् ज्ञाने’ इति धातोः ‘मन् अवबोधने’ इति धातोः वा ‘घृन्’ प्रत्यये कृते भवति।

• **ऋषिप्रोक्तं लक्षणम्**: “मननात् त्रायते यस्मात् तस्मान्मन्त्र इतीरितम्” (पिङ्गलामते)

• **जैमिनीयसूत्रानुसारम्**: “तद्बोदकेषु मन्त्राख्या” (मीमांसासूत्रम् २.१.३२) अर्थात् येन अनुष्ठेयविधेः स्मरणं भवति, स मन्त्रः।

• **सायणाचार्यमते**: “प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं मन्त्रत्वम्।”

मन्त्रः स शब्दसमूहः यः चित्तं संशोध्य साधकं बन्धनात् मुञ्चति, परमात्मनः साक्षात्कराय च मार्गं प्रशस्तं करोति। वैदिक-परम्परानुसारं मन्त्राः अपौरुषेयाः सन्ति। ते केनापि मानवेन न रचिताः, अपितु समाधिभाषया ऋषिभिः दृष्टाः। अत एव ऋषयः ‘मन्त्रद्रष्टारः’ कथ्यन्ते, न तु मन्त्रकर्तारः। “ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः।”

तेजोगणमयाः एते मन्त्राः हिरण्यगर्भस्य निश्वासभूताः सन्ति। श्रुतिः अपि वदति- “अस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः।”

व्याकरणन्यायानां मन्त्रार्थप्रकाशकत्वम्

अष्टाध्याय्यां यानि विविधानि सूत्राणि, न्यायस्वरूपाणि, परिभाषाश्च सन्ति, ताः न केवलं लौकिकशब्दानां साधुत्वं सम्पादयन्ति, अपि तु मन्त्राणां निगूढार्थप्रकटने महोपकारिकाः भवन्ति। मन्त्रेषु भूयसा दृश्यते यत् तत्र लौकिकव्याकरणस्य नियमाः साक्षात् न प्रवर्तन्ते। अत एव ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति पाणिनिसूत्रेण वेदेषु प्रकृतेः, प्रत्ययस्य, लिङ्गस्य, पुरुषस्य, कालस्य च व्यत्ययः (परिवर्तनम्) स्वीकृतः। अयं व्यत्ययो न हि स्वच्छन्दतायाः परिचायकः, अपि तु मन्त्राणां तं तं मौलिकं विशिष्टार्थं प्रकाशयितुं महर्षिणा कृतः कश्चन परमप्रबन्धः। अष्टाध्याय्याः ‘बहुलं छन्दसि’ इति महाधिकारसूत्रेण मन्त्रवाङ्मये शब्दसाधुत्वस्य या स्वातन्त्र्यमयी सरणिः प्रदर्शिता, सा आधुनिकप्रबन्धनशास्त्रस्य प्रणाली (Flexible Framework) इव कार्यं करोति⁴। अनेन मन्त्राणां धातुगता शक्तिः, यौगिकार्थश्च प्राधान्येन प्रकाशयते, न तु केवलं रूढ्यर्थः।

इह खलु मन्त्रवाङ्मयस्य आधिदैविक-आध्यात्मिक-पारमार्थिक-मौलिकार्थानाम् उद्घाटने महर्षिपाणिनिप्रणीतम् अष्टाध्यायीलक्षणं शब्दशास्त्रं केवलं साधुत्वसम्पादकं व्याकरणमात्रं न भूत्वा सर्वदर्शनमूर्धन्यं परमं चक्षुरिव वर्तते। मन्त्राणाम् आन्तरिकरहस्यं स्फोटयितुं यानि पाणिनीयानि सूत्राणि, ये च तन्मूलाः शास्त्रीया न्यायाः समुपयुज्यन्ते, तेषां सप्रमाणं सोदाहरणं च गम्भीरा शास्त्रीया विवेचना अधस्ताद् विधीयते

१. व्यत्ययो बहुलम् इति सूत्रस्य मन्त्रार्थवैचित्र्यप्रकाशकत्वम्

- पाणिनीयं सूत्रम्: ‘व्यत्ययो बहुलम्’ (अष्टाध्यायी ३.१.८५), ‘बहुलं छन्दसि’ (अष्टाध्यायी २.४.७३) च।
- **तात्त्विको न्यायः**: वेदेषु लौकिकव्याकरणनियमानां लङ्घनं न हि स्वच्छन्दतायाः कश्चन दोषः, अपि तु मन्त्राणां त्रिकालाबाधितं सार्वभौमं तात्त्विकमर्थं प्रकटयितुं महर्षिणा स्वीकृतः कश्चन विशिष्टप्रबन्धः। अनेन न्यायेन सुसिद्ध-लिङ्ग-पुरुष-काल-प्रकृति-प्रत्ययानां परस्परं विनिमयो (Interchangeability) भवति।
- **शास्त्रीयमुदाहरणम्**: ऋग्वेदे (१.१.१) ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इति मन्त्रे, तथा च ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः’ (ऋग्वेदः १.२२.२०) इत्यत्र।
- **मन्त्रार्थप्रकाशकता**: इह ‘पश्यन्ति’ इति लट् लकारः (वर्तमान-कालः) प्रयुक्तः। लौकिकदृष्ट्या वर्तमानकालिकी क्रिया विनश्वरी भवति। परन्तु ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति न्यायबलाद् अत्र कालव्यत्ययेन लटः स्थाने सर्वकालिकत्वं सिध्यति। तेन ‘सूरयः सदा पश्यन्ति’ इत्यस्य तात्त्विकोऽर्थः-‘विद्वांसः भूत-भविष्य-वर्तमान-कालेषु सर्वदा तद् विष्णोः परमं स्वरूपं साक्षात्कुर्वन्ति’ इति। अत्र वर्तमानकालो न हि कालविशेषे सीमितः, अपि तु नित्यत्वबोधकः (Eternal Transcendental Reality) इति शब्दशास्त्रमेव प्रकाशयति।

२. स्वरप्रक्रियायाः अर्थनियामकत्वम् (इन्द्रशत्रु-न्यायः)

- पाणिनीयं सूत्रम्: ‘समासस्य’ (अष्टाध्यायी ६.१.१९३) [तत्पुरुष-स्वरविधायकम्], तथा च ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्’ (अष्टाध्यायी ६.२.१) [बहुव्रीहिस्वरविधायकम्]।
- **तात्त्विको न्यायः**: ‘समानार्थेऽपि स्वरतो विशेषः’ इति न्यायेन स्वरपरिवर्तनेन मन्त्रस्य अर्थः सर्वथा विपरीतो भवति। उदात्तानु-दात्तस्वरितानां सूक्ष्मविन्यासेन समासस्य प्रकृतिः परिवर्तते, येन मन्त्रशक्तेः विनियोगः विनश्यति वा सिध्यति वा।
- **शास्त्रीयमुदाहरणम्**: महाभाष्ये पस्पशाह्निके पतञ्जलिमुनिना उद्धृतं प्रातिशाख्यप्रसिद्धं वाक्यम् ‘इन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्...’। वृत्रासुरस्य उत्पत्तये त्वष्टा महर्षिणा ‘इन्द्रशत्रुर्वधस्व’ इति मन्त्रः प्रयुक्तः।
- **मन्त्रार्थप्रकाशकता**: त्वष्टुः कामः आसीत्- ‘इन्द्रस्य शातयिता (हन्ता) पुत्रो जायताम्’। एतदर्थं मन्त्रे ‘इन्द्रशत्रुः’ इति पदे अन्तोदात्तस्वरः (तत्पुरुषसमासः) प्रयोक्तव्य आसीत्-‘समासस्य’ इति सूत्रेण। परन्तु याजकेनापराधात् तत्र आद्युदात्तस्वरः कृतः। आद्युदात्तस्वरेण ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्’ इति सूत्रेण तत्र बहुव्रीहिसमासः प्रवृत्तः। तेन मन्त्रस्यार्थः अभवत्-‘इन्द्रः शत्रुः (घासकः) यस्य सः’। परिणामतः स मन्त्रः इन्द्रस्य मारकः न भूत्वा इन्द्राय एव वीर्यप्रदः संवृत्तः, वृत्रासुरश्च इन्द्रेण हतः। अतः स्वरशास्त्रं मन्त्राणाम् अर्थनिर्धारणे केवलं साहाय्यकं न, अपि तु प्राणाधायकमिति सिद्धम्।

३. उत्सर्गापवाद-न्यायस्य सृष्टिप्रक्रियाप्रकाशकत्वम्

- **तात्त्विको न्यायः**- ‘प्रकल्प्य वापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनि-विशते’ (परिभाषेन्दुशेखरः)।⁵ सामान्यशास्त्रम् ‘उत्सर्गः’, विशेषशा-स्त्रञ्च ‘अपवादः’।⁶ अयमेव न्यायः मन्त्राणाम् आधिदैविकरहस्यं प्रकटयति।

- **शास्त्रीयमुदाहरणम्:** ऋग्वेदीय-नासदीयसूक्ते (१०.१२९.२) 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' (तद् एकमेव परं ब्रह्म वायुं विना अपि स्वकीयया शक्त्या प्राणनक्रियायुक्तम् आसीत्)।
- **पाणिनीयसम्बन्धः:** लौकिकव्याकरणे 'अन्' (प्राणने/श्वसने) धातोः प्रयोगः वायुसापेक्षः भवति (उत्सर्गनियमः)। यत्र प्राणनमस्ति, तत्र वायुः (Prana/Oxygen) अवश्यं भवेदेव। परन्तु मन्त्रे 'अवातम्' (वायुशून्यम्) इति पदं साक्षात् 'आनीत्' इति क्रियापदेन सह सन्निविष्टम्।
- **मन्त्रार्थप्रकाशकता:** अत्र उत्सर्गापवादशैल्य अर्थबोधो जायते। प्रलयकाले सामान्यसृष्टिनियमस्य (उत्सर्गस्य) बाधो भवति। तत्र वायुं विना अपि 'आनीत्' इति क्रिया परब्रह्मणः जडतानिषेधार्थं प्रयुक्ता। इयं क्रिया श्वासप्रश्वासरूपा न भूत्वा परब्रह्मणः सङ्कल्पात्मिका आन्तरिकी चेतनस्पन्दनरूपा (Dynamic Consciousness) अस्तीति अपवादन्यायेन सिध्यति।

४. धातुप्रकृतिमूलकत्व-न्यायः (Radical Etymology Matrix)

- **शास्त्रीयः सिद्धान्तः:** 'नामानि आख्यातजानीति शकटायनस्य तोकम्' (निरुक्तम्), पाणिन्युक्तः 'धातुपाठः' च। सर्वमपि नामपदं धातुमूलकमेव भवति। मन्त्रेषु प्रयुक्तानि नामानि न हि कस्यचित् ऐतिहासिकपुरुषस्य संज्ञाः, अपि तु तानि यौगिकार्थयुक्तानि तत्त्ववाचकानि सन्ति।
- **शास्त्रीयमुदाहरणम्:** वेदेषु भूयसा प्रयुक्तः 'वृत्रः' इति शब्दः।
- **पाणिनीयसम्बन्धः:** 'वृत्र' शब्दः 'वृज् वरणे' (to cover/envelop) अथवा 'वृध् वृद्धौ' (to grow) इति धातुभ्याम् उणादिसूत्रेण ('वृत्रवृधप्रथमृज इच्च' - उणादि ४.१६५) 'क्त्रन्' प्रत्यये निष्पद्यते।
- **मन्त्रार्थप्रकाशकता:** अमुं न्यायं विना मन्त्रार्थः केवलं पौराणिककथामात्रं स्यात्। परन्तु व्याकरणन्यायेन 'वृत्रः' नाम न कश्चन असुरविशेषः, अपि तु यद् वस्तु मनुष्यस्य ज्ञानं प्रकाशं च आवृणोति (covers the intellect), स एव वृत्रः (अज्ञानम्/आवरणशक्तिः)। तथा च 'इन्द्रः' (इदि परमैश्वर्ये) इत्यस्य अर्थः आत्मशक्तिः परमेश्वरः वा। अतः 'इन्द्रो वृत्रं जघान' इत्यस्य मौलिकोऽर्थः 'आत्मज्ञानेन अज्ञानरूपस्यावरणस्य विनाशो भवति' इति।

५. अनुवृत्ति-अधिकारन्यायस्य वाक्यार्थबोधकत्वम्

- **तात्त्विको न्यायः:** अष्टाध्याय्यां यथा 'अधिकारः' उत्तरसूत्रेषु स्वकीयमर्थं सङ्क्रामयति, 'अनुवृत्तिः' च पूर्वसूत्रात् पदं स्वीकृत्य उत्तरसूत्रस्य अर्थं पूरयति, तथैव मन्त्रेषु 'अध्याहारन्यायः' वाक्यसमाप्तिं करोति।
- **शास्त्रीयमुदाहरणम्:** सुप्रसिद्धे गायत्रीमन्त्रे 'तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्॥' (ऋग्वेदः ३.६२.१०)।
- **मन्त्रार्थप्रकाशकता:** अस्मिन् मन्त्रे उत्तरार्धे 'प्रचोदयात्' इति विधिलिङ्-क्रियापदम् अस्ति, यस्य कर्ता 'यः' (सूर्यः/परमात्मा) अस्ति। परन्तु पूर्वार्धे 'धीमहि' (वयं ध्यायेम) इति अन्या क्रिया अस्ति। अत्र पूर्ववाक्यस्य उत्तरवाक्येन सह साकाङ्क्षत्वाद् अनुवृत्तिन्यायेन 'भर्गः' (तेजः) इति पदम् उत्तरार्धे अपि सम्बध्यते। यथा पाणिनीये पूर्वसूत्रस्थं पदम् उत्तरसूत्रे अनुवर्तते, तथैव अत्र 'भर्गः' इति कर्मपदम् उत्तरवाक्ये 'प्रचोदयात्' इत्यनेन सह सम्बद्धं

भूत्वा 'यः भर्गः नः धियो प्रचोदयात्' (यद् दिव्यं तेजः अस्माकं बुद्धीः प्रेरयेत्) इति अखण्डं वाक्यार्थबोधं कारयति।

इत्थं सिद्धं भवति यद् महर्षिपाणिनिप्रणीतं शब्दशास्त्रं वेदमन्त्राणां कपाटिकानाम् उद्घाटने कुञ्चिकेव कार्यं करोति। सूत्राणां न्यायपूर्वक-विनियोगेन मन्त्राणां लौकिकार्थो विलीनः भवति, तत्र च पारमार्थिकः शाश्वतश्च आन्तरिकार्थः दैदीप्यमानो भवति। अत एव व्याकरणशास्त्रस्य 'वेदाङ्गत्वं' सर्वप्रधानत्वं च सर्वैः शास्त्रकारैः सप्रश्रयं शिरसा धार्यते।

उत्सर्गापवाद-अनुवृत्ति-परिभाषाणां विनियोगः

मन्त्रार्थस्य मीमांसायां शब्दशास्त्रस्य 'उत्सर्गापवाद'न्यायः परमं साधनम्। वेदेषु सर्वव्यापकाः सामान्यनियमाः उत्सर्गरूपाः सन्ति, परन्तु यत्र मन्त्रस्य कश्चन विशेषोऽर्थः प्रतिपाद्यो भवति, तत्र 'अपवाद'नियमः प्रविशति। अयं न्यायः मन्त्रार्थस्य सङ्कोचं विकासं च सप्रमाणं व्यवस्थापयति। एवमेव 'अनुवृत्ति'पद्धत्या एकेन सूत्रेण सम्बद्धः कश्चन विशिष्टोऽर्थः उत्तरवर्तिषु बहुषु मन्त्रेषु अनुवर्तमानो भूत्वा वाक्यार्थबोधं सरलीकरोति। अपि च, 'परिभाषा'सूत्राणि मन्त्रार्थनिर्णये सन्देहवारकत्वेन कार्यं कुर्वन्ति। यत्र मन्त्रवाक्येषु विरोधः प्रतिभासते, तत्र 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' अथवा 'सिद्धकाण्ड-असिद्धकाण्ड'न्यायेन (यथा 'पूर्वत्रासिद्धम्') मन्त्राणां तात्त्विकः समन्वयः क्रियते। एतादृशी सुसम्पन्ना स्वयञ्चालितप्रणाली (Automated Analytical Matrix) अन्यत्र कुत्रापि नोपलभ्यते। शब्दशास्त्रमिदं मन्त्राणां धातुमूलकमर्थं (Root Etymology) संशोध्य तस्य आध्यात्मिकं रहस्यं प्रकटीकरोति।

उत्सर्गापवाद-अनुवृत्ति-परिभाषाणां विनियोगः प्रगतशास्त्रीया मीमांसा

इह खलु महर्षिपाणिनिप्रणीतायाम् अष्टाध्याय्याम् उपलभ्यमानाः उत्सर्गापवाद-अनुवृत्ति-परिभाषादिरूपाः तान्त्रिकप्रणाल्यः न केवलं लौकिकपदसाधुत्वप्रक्रियायां व्यवहियन्ते, अपि तु तासाम् एव प्रगतन्यायानां विनियोगेन वेदमन्त्राणां गूढातिगूढार्थप्रकाशनात्मिका काचन स्वयञ्चालितविश्लेषणात्मकव्यवस्था (Automated Analytical Matrix) समुन्मिषति। एतेषां त्रयाणां तान्त्रिकप्रक्रमाणां सप्रमाणं ससूत्रं च गम्भीरा शास्त्रीया विवेचना अधस्ताद् विधीयते-

१. उत्सर्गापवाद-न्यायस्य विनियोगः (The Principle of General & Exceptional Rules)

- **तात्त्विकः सिद्धान्तः:** 'प्रकल्प्य वापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते' (परिभाषेन्दुशेखरः)। अष्टाध्याय्यां सामान्य-शास्त्रम् 'उत्सर्गः' इति उच्यते, तद्वाधकं विशेषशास्त्रञ्च 'अपवादः' इति निगद्यते। अयमेव नियमः मन्त्रार्थमीमांसायां ब्रह्माण्डीयसामान्यनियमानां तथा च दिव्यचमत्कारात्मक-विशिष्टस्थितीनां समन्वयबोधकः संजायते।
- **पाणिनीयं सूत्रसन्दर्भः:** 'कर्मण्यण्' (अष्टाध्यायी ३.२.१) इति उत्सर्गसूत्रम्, तस्य बाधकं 'आतोऽनुपसर्गे कः' (अष्टाध्यायी ३.२.३) इति अपवादसूत्रम्। यथा अण्-प्रत्ययस्य प्राप्तावपि आकारान्तधातुभ्यः उपसर्गरहितेषु पदेषु 'क'-प्रत्ययेन विशेषार्थः साध्यते, तथैव वेदेषु लौकिकभौतिकनियमानां बाधं कृत्वा अपवादन्यायेन पारमार्थिकार्थः सङ्गृह्यते।

- **मन्त्रार्थप्रकाशकता:** ऋग्वेदे पुरुषसूक्ते मन्त्रोऽस्ति- 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' (ऋग्वेदः १०.९०.१)।

लौकिकशरीरविज्ञाने (उत्सर्गनियमे) एकस्य जीवस्य एकमेव शिरः, द्वे नेत्रे, द्वौ पादौ च भवतः। परन्तु अत्र मन्त्रे 'सहस्र' (अपरिमित) शब्दस्य प्रयोगः कृतः। अत्र पाणिनीय-अपवादस्या-यस्य विनियोगेन सिध्यति यद् अयं मन्त्रः कस्यचित् हाडमांसात्मकस्य भौतिकपुरुषस्य (Biological Entity) वर्णनं न करोति, अपि तु उत्सर्गनियमं बाधित्वा समष्टिरूपस्य, सर्वव्यापिनः, अनन्तशक्तियुक्तस्य परमपुरुषस्य (Cosmic Consciousness) मौलिकं स्वरूपं प्रकाशयति।

२. अनुवृत्ति-प्रणाल्याः विनियोगः (The Principle of Contextual Ellipsis & Inheritance)

- **तात्त्विकः सिद्धान्तः:** 'एकयोगनिर्दिष्टानामपि सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति। अष्टाध्याय्यां गौरवभियां महर्षिणा पूर्वसूत्रस्थं पदम् उत्तरसूत्रेषु अनुवर्तते। अयमेव प्रक्रमः मन्त्रवाक्येषु 'अध्याहाररूपेण' साङ्काङ्क्षपदानां पूर्तिं कृत्वा वाक्यार्थबोधं सरलीकरोति।
- **पाणिनीयं सूत्रसन्दर्भः:** 'इको गुणवृद्धि' (अष्टाध्यायी १.१.३) इत्यत्र 'गुणवृद्धि' इति पदं 'वृद्धिरादैच्' (१.१.१) तथा 'अदेङ् गुणः' (१.१.२) इति पूर्वसूत्राभ्याम् अनुवृत्त्या आगच्छति।
- **मन्त्रार्थप्रकाशकता:** यजुर्वेदीये सुप्रसिद्धे शिवसङ्कल्पसूक्ते प्रत्येकं मन्त्रस्यान्ते 'तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु' (यजुर्वेदः ३४.१) इति श्रूयते। परन्तु तस्यैव सूक्तस्य द्वितीये मन्त्रे- 'येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः...' इत्यत्र 'तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु' इति साक्षात् न पठितम्। अत्र पाणिनीय-अनुवृत्तिप्रणाल्याः विनियोगेन पूर्वमन्त्रस्य 'तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु' इति समग्रं महावाक्यम् उत्तरमन्त्रेषु अनुवर्तते (Inherits)। अनेन न्यायेन विना उत्तरमन्त्राणां वाक्यार्थः पूर्णो न भवेत्। अतः अनुवृत्तिन्यायः मन्त्राणां सूत्रात्मकताम् अखण्डताञ्च रक्षित्वा वाक्यार्थे पारमार्थिकं रसप्रवाहं जनयति।

३. परिभाषा-सूत्राणां विनियोगः (The Metarules of Conflict Resolution)

- **तात्त्विकः सिद्धान्तः:** 'परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति दीपवत्' (महाभाष्यम्)। परिभाषासूत्राणि स्वयम् अपूर्वमर्थं न विदधति, अपि तु यत्र विधिवाक्येषु परस्परं विरोधः, सन्देहो वा जायते, तत्र नियमव्यवस्थां कुर्वन्ति।
- **पाणिनीयं सूत्रसन्दर्भः:** 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (अष्टाध्यायी १.१.६६), 'तस्मादित्युत्तरस्य' (अष्टाध्यायी १.१.६७), तथा च 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (अष्टाध्यायी १.४.२)। एतानि सूत्राणि विरोधवारकत्वेन कार्यं कुर्वन्ति।
- **मन्त्रार्थप्रकाशकता:** वेदेषु यत्र परस्परविरोधिनी भावना प्रतीयते, यथा एकतः श्रूयते— 'न तस्य प्रतिमा अस्ति' (यजुर्वेदः ३२.३) [परमात्मा निराकारः], अन्यतश्च श्रूयते— 'रुद्रं रूपं विपश्यन्ते' [परमात्मा साकारः]।

अत्र शब्दशास्त्रस्य परिभाषाविनियोगेन विरोधः शाम्यति।

'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' अथवा 'सिद्ध-असिद्ध-काण्ड' न्यायेन (यथा 'पूर्वत्रासिद्धम्' ८.२.१) ज्ञानकाण्ड-उपासनाकाण्डयोः भूमिका विभज्यते। तात्त्विकदृष्ट्या (Absolute Reality) परमात्मा निराकारः (सिद्धकाण्डः), परन्तु व्यावहारिक-उपासनादृष्ट्या (Relative Reality) स एव साधकानामभ्युदयाय साकाररूपेण भासते (असिद्धकाण्डः)। एतादृशः गम्भीरः समन्वयः पाणिनीय-परिभाषापरम्पराम् अन्तरा सर्वथा असम्भव एव।

एतेन प्रगतविक्षेपेण सुप्रकटं भवति यद् महर्षिपाणिनिप्रणीताः उत्सर्गापवाद-अनुवृत्ति-परिभाषादिसङ्केताः न केवलं शुष्कव्याकरण-नियमार्थाः, अपि तु ते वेदरूपी कल्पवृक्षस्य सुव्यवस्थितसञ्चालन-हेतवः तान्त्रिकनियमाः सन्ति। एतेषाम् एव प्रणाल्याः आश्रयेण मन्त्राणां मौलिको भावः, रासायनिकं नादसामर्थ्यं च शाश्वतरूपेण सुसंरक्षितं सत् प्रकाशमानं तिष्ठति।

शब्दनिष्ठशक्तिः मन्त्रसामर्थ्यञ्च

मन्त्राणां सामर्थ्यं शब्दनिष्ठशक्तौ एव निशितं वर्तते। न्यायमीमांसादिदर्शनेषु शब्दस्य अर्थबोधकता केवला सङ्केतग्रहेण स्वीक्रियते, परन्तु व्याकरणदर्शनैः शब्दः स्फोटरूपः नित्यश्च मन्यते। मन्त्रोच्चारणेन यः स्फोटः (Internal Phonetic Explosion) जायते, स एव अन्तःकरणे दिव्यप्रकाशं प्रादुर्भावयति। शब्दशास्त्रं तस्यैव स्फोटस्य, तस्यैव नादस्य च विशुद्धतायाः रक्षणं करोति। मन्त्रेषु उदात्तानुदात्तस्वरितानां यः स्वरविन्यासो वर्तते, तस्य सूक्ष्मपरिक्षणं शब्दशास्त्रस्य शिक्षा-प्रातिशाख्य-स्वरप्रक्रियाग्रन्थैः विधीयते। स्वरे ईषदपि विच्युतिः मन्त्रस्य वीर्यं नाशयति। अतः मन्त्राणां मौलिको भावः, यः ब्रह्माण्डस्य विविधशक्तीनां जाग्रतीकरणे समर्थः, स शब्दशास्त्रस्य विशुद्धप्रणाल्या एव सुरक्षितः प्रकाशमानश्च तिष्ठति।

इह वेदमन्त्राणां यत्तात्त्विकं स्वरूपं वर्तते, तन्न केवलं कतिपयवर्णसंघातमात्रम्, अपि तु सा काचन सच्चिदानन्दमयी नादात्मिका शक्तिः। तस्याः शक्तेः साक्षात्कारात्मकज्ञानाय, मन्त्राणां च मौलिकार्थप्रकाशनार्थं व्याकरणशास्त्रस्य या अपरिहार्यता वर्तते, तस्याः प्रौढा विवेचना पाणिनीयसूत्रसन्दर्भैः सह प्रस्तूयते-

१. मन्त्रस्य तात्त्विकं स्वरूपम् (The Metaphysical Nature of Mantra)

- **शास्त्रीयः सिद्धान्तः:** मन्त्रो नाम परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीति चतुर्विधायाः वाचः स्पन्दनविशेषः। ऋषयः मन्त्राणां स्रष्टारो न सन्ति, अपि तु द्रष्टारः सन्ति, यदुक्तं निरुक्ते- 'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः' इति।
- **पाणिनीयं दर्शनम् (स्फोटतत्त्वम्):** व्याकरणदर्शने शब्दः नित्यः, व्यापकः, ब्रह्मस्वरूपश्च मन्यते। वाक्यपदीये श्रीमद्भर्तृहरिणा प्रतिपादितम्-

'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥' (वाक्यपदीयम् १.१)

- **तात्त्विकार्थप्रकाशकता:** एतन्मते वेदमन्त्राः तस्यैव नित्यशब्दब्रह्मणः विवर्तरूपाः सन्ति। मन्त्रोच्चारणेन यः नादः प्रादुर्भवति, सः लौकिकध्वनिवद् नश्यति इति न, अपि तु सः

आन्तरिकं नित्यं स्फोटं जाग्रयति। स च स्फोटः 'अक्षरम्' अस्ति- न क्षरति न नश्यति इति अक्षरम्। पाणिनीयव्याकरणस्य शिवसूत्राणि (अइउण्...) अस्मादेव कारणात् 'अक्षरसमाम्नायः' इति उच्यन्ते, यतो हि तानि समग्रे ब्रह्माण्डे मन्त्रबीजरूपाणां वर्णानां मूलस्रोतांसि सन्ति।

२. वागूपभेदाः शब्दशास्त्रस्य च सीमा (The Quadruple Structure of Speech)

- वैदिकः सन्दर्भः: 'चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥' (ऋग्वेदः १.१६४.४५)
- पाणिनीय-महाभाष्यकारवचनम्: एतस्य मन्त्रस्य व्याख्याने भगवता पतञ्जलिना पस्पशाह्निके स्पष्टीकृतं यद् एतानि चत्वारि पदानि व्याकरणशास्त्रस्य नाम-आख्यात-उपसर्ग-निपातरूपाणि, अथवा परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपाणि सन्ति।
- मन्त्रार्थप्रकाशकता: लौकिकमानवाः केवलं 'तुरीयं वाचम्' अर्थात् वैखरीं (भौतिकध्वनिम्) भाषन्ते। परन्तु मन्त्राणां मूला शक्तिः 'गुहा त्रीणि निहिता' अर्थात् परा-पश्यन्ती-मध्यमारूपा अस्ति। पाणिनीयं व्याकरणं वैखरीवाचः प्रकृतिप्रत्ययविभागं कृत्वा मनुष्यं मध्यमा-पश्यन्तीभूमिकां यावद् नेतुं समर्थम्। व्याकरणं हि 'द्वारमपवर्गस्य' (मोक्षस्य द्वारम्) अस्ति, यतो हि इदं शब्द-संस्कारद्वारा वैखरीं वाचं परिष्कृत्य अन्तःकरणं शुद्धं करोति, येन मन्त्राणां पारमार्थिकं नादशक्तिरूपं स्वरूपं प्रकाशते।

३. स्वररक्षणे शब्दशास्त्रस्य प्राणाधायकत्वम् (The Role of Phonetics)

- पाणिनीयं सूत्रम्: 'उच्चैरुदात्तः' (अष्टाध्यायी १.२.२९), 'नीचैरनुदात्तः' (अष्टाध्यायी १.२.३०), तथा च 'समाहारः स्वरितः' (अष्टाध्यायी १.२.३१)।
- तात्त्विको न्यायः: मन्त्राणां तात्त्विकं सामर्थ्यं पाणिनीयानाम् एतेषाम् उदात्तादिस्वराणाम् अधीनं वर्तते। स्वरे ईषदपि स्खलनं मन्त्रस्य स्वरूपं मौलिकमर्थं च विकृतं करोति।
- मन्त्रार्थप्रकाशकता: मन्त्रेषु स्वराः न केवलं उच्चारणार्थाः, अपि तु ते द्रव्य-गुण-क्रियादीनां शक्तिविशेषान् नियच्छन्ति। महाभाष्ये स्पष्टं प्रोक्तम्- 'दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥'

यदि पाणिनीयं स्वरशास्त्रं न स्यात्, तर्हि वेदमन्त्राणाम् अर्थनिर्णयः सर्वथा विनश्येत्। अतः मन्त्राणां स्वरसंरक्षणं कृत्वा तद्वारा दिव्यफलप्राप्तिसाधनं शब्दशास्त्रस्यैव परमभूमिका अस्ति।

४. प्रकृति-प्रत्यय-विभागस्य दार्शनिकं महत्त्वम् (Morphological Exegesis)

- पाणिनीयं सूत्रम्: 'तदधीते तद्वेद' (अष्टाध्यायी ४.२.५९), तथा च 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इति वैदिकवाक्येषु प्रत्ययविन्यासः।
- तात्त्विको न्यायः: मन्त्रेषु प्रयुक्तानां पदानां धात्वर्थः (Root Meaning) एव मुख्यो भवति, न तु लौकिकः रूढ्यर्थः। पाणिनिः 'कर्तरि कृत्' (३.४.६७) तथा 'लः कर्मणि च भावे चार्कर्मकेभ्यः'

(३.४.६९) इत्यादिभिः सूत्रैः क्रियायाः कारकस्य च सम्बन्धं दृढं करोति।

- मन्त्रार्थप्रकाशकता: वेदेषु यदा 'सोमः', 'अग्निः', 'मित्रः' वा शब्दः प्रयुज्यते, तदा अष्टाध्याय्याः व्युत्पत्तिशास्त्रबलेन सिध्यति यद् 'अग्निः' न केवलं भौतिको वह्निः, अपि तु 'अग्रणीर्भवति' इति व्युत्पत्त्या ब्रह्माण्डस्य मार्गदर्शकं परमं तत्त्वम् अस्ति। 'सोमः' इति 'सू प्रसूत्यै' धातोः निष्पन्नत्वाद् (अनुग्रहशक्तिः) अस्ति। व्याकरणमेव मन्त्राणां नामपदानि लौकिक-जडपदार्थेभ्यः पृथक् कृत्य तेषाम् आध्यात्मिकं चैतन्यमयम् अर्थं प्रकटीकरोति।

एतेन विवेचनेन सुस्पष्टं भवति यद् मन्त्रस्य तात्त्विकं स्वरूपं सच्चिदानन्दमयं शब्दब्रह्मैव अस्ति। तस्य शब्दब्रह्मणः साक्षात्काराय अष्टाध्यायीलक्षणं शब्दशास्त्रं परमं सोपानमस्ति। व्याकरणमन्तरा मन्त्राः केवलं निरर्थकाः ध्वनयः स्युः। अतः मन्त्राणां या मौलिकार्थप्रकाशकता, या च तात्त्विकी सत्ता वर्तते, सा व्याकरणशास्त्रस्यैव आश्रयेण जाग्रतीति शाश्वतः सिद्धान्तः।

मन्त्राणां त्रिविधं वर्गीकरणम्

वेदेषु मन्त्राः मुख्यरूपेण त्रिविधाः भवन्ति।

१. ऋङ् मन्त्राः (पद्यमयाः): यत्र पादव्यवस्था आक्षरिकनियमश्च भवति।

२. यजुर्मन्त्राः (गद्यमयाः): यत्र छन्दोबद्धता न भवति, याज्ञिककर्मकाण्डेषु यन्मन्त्राणाम् उपयोगो भवति।

३. साममन्त्राः (गानमयाः): ऋचां गानरूपं साम इति उच्यते। "गीतिषु सामाख्या।"

शब्दशक्तेः मन्त्रशास्त्रस्य च सम्बन्धः

मन्त्रशास्त्रे शब्दः एव ब्रह्म। "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मा-धिगच्छति।" मन्त्राणाम् आन्तरिकी शक्तिः तेषाम् उच्चारणे, ध्वनितरङ्गेषु च निहिता अस्ति।

वाक् चत्वारि रूपाणि। परा (मूलाधारे, अव्यक्ता), पश्यन्ती (नाभौ, सूक्ष्मप्रकाशमयी), मध्यमा (हृदये, मानसी), वैखरी (कण्ठादौ, व्यक्ता वाक्)

मन्त्रजपेन वैखरी वाक् सूक्ष्मा भूत्वा परावाचा सह ऐक्यं प्राप्नोति, येन साधकः परमसिद्धिं विन्दति।

मन्त्राणां मौलिकोऽर्थः आध्यात्मिकं महत्त्वञ्च

मन्त्राणाम् मौलिकोऽर्थः केवलं साहित्यिकः अर्थः न भवति। तत्र बीजमन्त्राणां (यथा- ॐ, ह्रीं, क्लीं, श्रीं) विशिष्टा ऊर्जा भवति।

- गायत्रीमन्त्रः: "तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्।" अस्य मौलिकोऽर्थः बुद्धेः प्रकाशः, अज्ञाननाशश्च अस्ति।

- महामृत्युञ्जयमन्त्रः: मोक्षप्राप्तिः, अकालमृत्योः रक्षणञ्च अस्य परमं लक्ष्यम्।

मन्त्राः मानसोद्वेगं शमयन्ति, एकाग्रतां वर्धयन्ति, चक्राणां जाग्रतिं च कुर्वन्ति।

मन्त्रविज्ञानस्य आधुनिकपक्षः

आधुनिकविज्ञानमपि स्वीकरोति यत् ध्वनितरङ्गाः (Sound Waves) पदार्थस्य परमाणुषु परिवर्तनं कर्तुं शक्नुवन्ति। मन्त्रोच्चारणेन उत्पन्नाः कम्पनाः (Vibrations) मस्तिष्के 'अल्फा'

(Alpha) तरङ्गाः जनयन्ति, येन मानसिकशान्तिः स्वास्थ्यलाभश्च भवति। एष एव मन्त्राणां सार्वभौमिकः मौलिकश्च अर्थः।

मन्त्रध्वनिस्पन्दनशास्त्रं शब्दस्फोटवादश्च (Acoustics and Cymatics)

पाणिनीयं दर्शनम्: वाक्यपदीयोक्तः 'स्फोटवादः', तथा च पाणिनीयशिक्षायाः वचनम्-

'आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्नमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥' (पाणिनीयशिक्षा ६)। तात्त्विको न्यायः: शब्दशास्त्रमते ध्वनिः केवलं वायुतरङ्गमात्रं न भूत्वा ऊर्जायाः (Energy) घनीभूतमूलरूपमस्ति। मन्त्रोच्चारणेन उत्पन्नः आन्तरिकः स्फोटः ब्रह्माण्डीयपदार्थेषु परिवर्तनं कर्तुं क्षमते।

• आधुनिकपक्षः- आधुनिक-ध्वनिस्पन्दनशास्त्रे (Cymatics) वैज्ञानिकैः सप्रमाणं साधितं यद् विशिष्टमन्त्राणाम् (यथा 'ओम्' इति नादस्य वा गायत्रीमन्त्रस्य वा) उच्चारणेन जलबिन्दुषु वा बालुकाकणेषु वा विलक्षणाः ज्यामितीयाः आकृतयः (Geometrical Patterns / Mandalas) निर्मितयः भवन्ति। पाणिनीयशिक्षानुसारं यदा कण्ठ-उर-शिरःप्रभृतिभिः अष्टभिः स्थानैः वर्णोच्चारणं जायते, तदा मन्त्रस्य ध्वनिस्तरः (Resonance Frequency) मानवशरीरस्य मस्तिष्कीयतरङ्गान् (Alpha and Gamma Brainwaves) प्रभावेन परिपूरयति। एष एव मन्त्राणाम् आधुनिकः चिकित्सावैज्ञानिकः पक्षः (Acoustic Healing therapy) अस्ति, यस्य मूलं पाणिनीयवर्णोच्चारणशास्त्रे निश्चितमस्ति।

उपसंहारः

अस्याः गम्भीरायाः मीमांसायाः इदमेव निर्गलनार्थं सिद्धं भवति यद् महर्षिपाणिनिप्रणीतं शब्दशास्त्रं न केवलं शब्दसाधुत्वप्रतिपादकं व्याकरणमात्रम्, अपि तु तत् वेदमन्त्राणां मौलिकार्थस्य उद्घाटकं परमं विज्ञानं वर्तते। मन्त्राणां पारमार्थिकरहस्यं, धातुप्रकृतेः आन्तरिकी शक्तिः, स्वरविज्ञानञ्च शब्दशास्त्रस्य न्यायैरेव सम्यग् व्याख्यातुं शक्यते। साम्प्रतिककाले अपि मन्त्राणां वैज्ञानिकानुसन्धाने, कृत्रिममेधायाः (AI) माध्यमेन मन्त्रध्वनीनां विक्षेपणे च इयमेव पाणिनीया स्वयञ्चालितव्यवस्था शाश्वतं मार्गदर्शकसूत्रं भवितुमर्हति। मन्त्राः भारतीयसंस्कृतेः प्राणाः सन्ति। मन्त्रमौलिकार्थप्रकाशस्य तात्पर्यम् एतदेव यत् मन्त्राः केवलं पठनीयाः न, अपितु जीवने अनुकरणीयाः, ध्यातव्याश्च। शब्दब्रह्मणः उपासनया एव विश्वे अशान्तेः नाशः, परमकल्याणस्य च उदयः सम्भवति। अतः मन्त्रमौलिकार्थप्रकाशने शब्दशास्त्रस्य स्थानं सर्वोपरि अद्वितीयञ्च वर्तते इति शम्।

पाठान्तर्गत-सन्दर्भ-सङ्केताः -

- कात्यायनः। वाजसनेयि-प्रातिशाख्यम्। युगुलकिशोरमिश्रेण सम्पादितम्, सरस्वतीभवनग्रन्थमाला, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, २००८।
- नागेशभट्टः। परिभाषेन्दुशेखरः। भैरवमिश्रकृता 'भैरवी' व्याख्यया सहितम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०११।

- पाणिनिः। अष्टाध्यायी। श्रीशचन्द्रवसुना सम्पादिता अनूदिता च, भागः १-२, मोतीलाल बनारसीदास, २००३।
- पतञ्जलिः। व्याकरण-महाभाष्यम् (पस्पशाह्निकतः नवमाह्निकपर्यन्तम्)। कैयटकृत-'प्रदीप' तथा नागेशभट्टकृत-'उद्घोत' व्याख्यासहितम्, भार्गवशास्त्रीजोशीमहोदयेन सम्पादितम्, निर्णयसागर प्रेस, १९५१।
- भर्तृहरिः। वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्)। सूर्यनारायणशुक्लकृत-'प्रभा' संस्कृतव्याख्यया हिन्दीव्याख्यया च सहितम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २०१४।
- यास्कः। निरुक्तम् (निघण्टुसहितम्)। लक्ष्मणसरूपमहोदयेन सम्पादितम् अनूदितञ्च, मोतीलाल बनारसीदास, १९८४।
- सायणाचार्यः। ऋग्वेद-संहिता (सायणभाष्यसहितम्)। एन. एस. सोन्टके, सी. जी. काशीकर महोदयाभ्यां सम्पादिता, वैदिक संशोधन मण्डल, १९४६।
- शास्त्री, कपिलदेवः। वैदिक-प्रक्रियाः पाणिनीयसूत्राणां वैदिकी व्याख्या। कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय प्रेस, १९९५।
- पाणिनीयसूत्राणां कृतेः (पाणिनि ३.१.८५) अथवा (अष्टाध्यायी ३.१.८५)
- महाभाष्यस्य वचनानां कृतेः (पतञ्जलिः, महाभाष्यम् १.१.१)
- वाक्यपदीयस्य कारिकाणां कृतेः (भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम् १.१) पाद टिप्पणी
- 1. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्), कारिका १.१। अत्र 'शब्दतत्त्वम्' इति पदेन जगतः उपादानकारणीभूतं नित्यं शब्दब्रह्म गृह्यते, यस्य विवर्तरूपमिदं चराचरं जगत् समुपलभ्यते।
- 2. यास्कः, निरुक्तम् (देवताकाण्डम्), ७.३; तथा च द्रष्टव्यम्— शङ्कराचार्यः, श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्यम्, १.५। मननत्राणक्रियाभ्यां मन्त्रस्य या चित्-शक्तिरूपा सत्ता सिध्यति, सा साधकस्य अन्तःकरणे दिव्यं स्पन्दनं जनयति
- 3. अमरसिंहः, अमरकोशः (रामाश्रमीव्याख्यासहितः), द्वितीया काण्डः, ब्रह्मवर्गः, श्लोकः ३ ('मन्त्रो गुप्तभाषणे' इति)। अत्र मन्त्रशब्देन न केवलं गुप्तमन्त्रणा गृह्यते, अपि तु अतीन्द्रियार्थप्रतिपादिका देवतातत्त्वात्मिका गूढा वाक् सङ्गृह्यते।
- 4. पाणिनिः, अष्टाध्यायी (श्रीशचन्द्रवसु-सम्पादिता), भागः १, सूत्रम् २.४.७३। अत्र 'छन्दसि' इति पदेन समग्रं वैदिकं वाङ्मयम् अभिप्रेतम् अस्ति। तत्र मन्त्रार्थवैचित्र्यात् सूत्राणां प्रवृत्तिः सर्वत्र न समाना, अपि तु मन्त्राणां मौलिकशक्त्यनुसारं क्वचित् भवति, क्वचिन्न, क्वचिदन्यथैव च सम्भवति।
- 5. नागेशभट्टः, परिभाषेन्दुशेखरः (भैरवमिश्रकृत-'भैरवी'व्याख्यासहितः), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०११, परिभाषा ५७, पृ. ११९। अत्र न्यायस्यास्य अयमाशयो यद् अपवादशास्त्रं स्वविषयं सर्वथा परिकल्प्य एव उत्सर्गशास्त्रस्य प्रवृत्तिं प्रतिबध्नाति। अयमेव क्रमः सृष्टिनियमानां तात्त्विकप्रलये विकृतौ वा दृश्यते।
- 6. भट्टोजिदीक्षितः, प्रौढमनोरमा, शब्दरत्नसहिता, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, भागः १, पृ. ८४। तत्र निरूपितं यद् उत्सर्गपवादयोः विरोधः सार्वत्रिकः स्वाभाविकश्च भवति, परन्तु अपवादस्य बलवत्त्वात् सामान्यनियमः कुण्ठितो जायते। वेदेषु एष एव न्यायः प्राकृतानां जडनियमानां विलोपनं कृत्वा अतीन्द्रियाधिदैविकशक्तीनां प्राकट्यं साधयति।